Jakub Prokop
Wydział Budownictwa i Nauk o Środowisku
Instytut Nauk Leśnych
Politechnika Białostocka
Studenckie Koło Naukowe „Sylwan”
Opiekun Koła dr hab. inż. Mikołaj Jalinik, prof. PB

GOSPODARKA LEŚNA W OKRESIE ZABORÓW

Streszczenie
Celem opracowania jest analiza prowadzonej gospodarki na terenie trzech zaborów Polski, ich skutków oraz przebiegu rozwoju na przestrzeni lat. W pracy zastosowano krytyczną analizę literatury oraz metodę indukcyjno - dedukcyjną. Trwające 123 lata zabory na ziemiach polskich pozostawiły po sobie w 1918 roku zdewastowane, zbyt intensywnie i nieprzemyślane użytkowane drzewostany będące dla zaborców wyłącznie zabezpieczeniem finansowym oraz surowcowym, postrzegane jako kapitał, po który można było sięgnąć w razie potrzeby. I wojna światowa, której front wschodni przebiegał przez tereny przyszłej II RP, spowodowała wiele zniszczeń w drzewostanach, a ich rozmieszczenie na terenie Rzeczpospolitej było nierównomierne. Sam okres zaborów był czasem ewoluowania wiedzy w zakresie zarządzania lasem i ostatecznie, mimo wielu popełnionych błędów, przyniósł cenną naukę oraz doprowadził do wykształcenia się nowocześniejszego oraz bardziej zrównoważonego leśnictwa.

Wstęp

Gospodarka leśna zajmuje się urządzeniem, ochroną i zagodspodarowaniem lasu, utrzymaniem i powiększaniem zasobów leśnych, gospodarowaniem zwierzyną, pozyskiwaniem drewna oraz zwierzyny i sprzedażą tych produktów. Gospodarka leśna, to także dbanie o zrównoważony rozwój i wielofunkcyjność lasu. Celem opracowania jest analiza prowadzonej gospodarki na terenie trzech zaborów Polski, ich skutków oraz przebiegu rozwoju na przestrzeni lat. W pracy zastosowano krytyczną analizę litereatury oraz metodę indukcyjno-dedukcyjną.

Wewnętrznymi przyczynami rozbioru Polski była niezdolność kraju do reform, słabnący potencjał militarny, jak również osłabienie władzy królewskiej oraz niechęć większości szlachty do wprowadzania zmian. Do zewnętrznych przyczyn można zaliczyć celowe działania Rosji, Prus i Austrii, mające na celu osłabienie Rzeczpospolitej oraz uzależnienie polskich elit od dworów tych państw. Pierwszy rozbiór Polski nastąpił po upadku konfederacji barskiej w 1772 roku pod pretekstem niezdolności polski do utrzymania porządku i jedności wewnętrznej. Drugi rozbiór był wynikiem przegranej z Rosją wojny w obronie Konstytucji 3 maja. Trzeciego rozbióru Polski dokonano nieco ponad rok, po upadku insurekcji kościuszkowkiej, spowodowanej zniknięciem

kraju z mapy Europy (24 października 1795 roku). Od tego momentu znacząco zmienił się sposób gospodarowania lasami dawnej Rzeczpospolitej. Ziemie podzielone zostały między Monarchię Habsburgów, Cesarstwo Rosyjskie oraz Królestwo Prus, które zostały zagospodarowane zgodnie z polityką każdego z państw, w sposób niezrównoważony i nastawiony na szybkie pozyskanie dużych ilości surowca bez uwzględniania możliwości produkcyjnych lasu. Często prowadziło to do zanikania lub degradacji siedlisk. Łączne terytorium zajęte przez każdego z zaborców w wyniku trzech rozbiorów wyniosło: Rosja – 462 tys. km^2, Prusy – 141 tys. km^2, Austria – 130 tys. km^2. Kongres wiedeński trwający w latach 1814-1815 zrewidował oraz uprawomocnił te zmiany, w wyniku czego utworzone zostało marionetkowe Królestwo Polski, a większość ziem przedrozbiorowych (82%) znalazło się pod panowaniem Rosji. Eksploatację lasów na ziemiach polskich państwa zaborcze rozpoczęły od lasów królewskich, a następnie kościelnych i klasztornych. Prywatne lasy będące własnością szlachecką zaczęto odzyskiwać dopiero w połowie XIX w.

Przyczyny zmian zalesienia w okresie zaborów

Początek XIX wieku był okresem po rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej (XV-XVIII w.), kiedy to przestano uznawać las za dobro wspólne i dla każdego dostępny. Dwory królewskie zdając sobie sprawę z potencjału oraz korzyści płynących z lasów zmonopolizowały prawa do nich, traktując obszary leśne jako źródło surowca i zabezpieczenie gospodarcze oraz strategiczny obszar w przypadku działań militarnych. Lasy w tamtejszych czasach wykorzystywane były także w gospodarce rolnej, jako tereny do wypasania zwierząt (Jendrzejewski, 2017). Użytkowanie w tym celu unormowane zostało istnieniem serwitutów, które były uprawnieniami chłopów (stanowiących w obecnych czasach ok. 70% udziału całej ludności terenów byłej Rzeczpospolitej) do korzystania z dworskich pastwisk i lasów w celu wypasu bydła i pozyskiwania surowca lub zbierania chrustu. Powodowało to, że cięcia w lasach nie były odgórnie planowane czy też w żaden sposób kontrolowane, natomiast runo leśne i podszyt były całkowicie niszczone przez wypas zwierząt. Uprawnień tych zaniechano dopiero dekretem asutriackim w 1853 roku w Galicji, a w Królestwie Polskim do 1912 roku zlikwidowano je w większości gospodarstw (Jendrzejewski, 2017). Jeszcze w tym roku 33% majątków ziemskich było obciążonych serwitutami. Jednak największym problemem było użytkowanie drzewostanów przez państwa zaborcze. Najracjonalniejsza gospodarka prowadzona była przez Królestwo Prus na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego oraz Prus Zachodnich (powierzchnię lasów na terenach każdego z zaborów przedstawiono w tabeli 1 i lesistość w tabeli 2. Zadrzewienie na tych obszarach spadło z 21,5% w latach 1815-1824 do 20,7%, a w latach 1909-1913, podczas gdy na terenie Królestwa Polskiego spadek wynosił 11,7%, w Galicji było to 2,8% (Nyrek,

1997). Ewaluuje się, że lesistość terenów I Rzeczpospolitej wynosiła około 30%, w 1918 roku, po odzyskaniu niepodległości, tereny II RP pokryte były lasami tylko w 23% (Jendrzejewski, 2017).

Tabela 1. Lasy państwowe w okresie rozbiorów

Obszary	Powierzchnia [ha]
Galicja	821 994
Królestwo Polskie	337 496
Księstwo Poznańskie i Pomorze	255 743
Razem	1 415 233

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: B. Jendrzejewski, *Encyklopedia leśna*, Warszawa 2017.

Tabela 2. Lesistość ziem polskich w latach 1815-1913

Lata	Wielkie Księstwo Poznańskie i Prusy Zachodnie [%]	Galicja [%]	Królestwo Polskie [%]
1815-1824	21,5	28,2	30,5
1850-1858	21,6	26,9	29,6
1878-1880	20,4	25,7	21,6
1890-1900	20,6	25,6	20,0
1909-1913	21,2	25,4	18,7

Źródło: Opracowanie na podstawie: J. Miklaszewski, *Lasy i leśnictwo w Polsce*, Warszawa 1928.

Zabór pruski

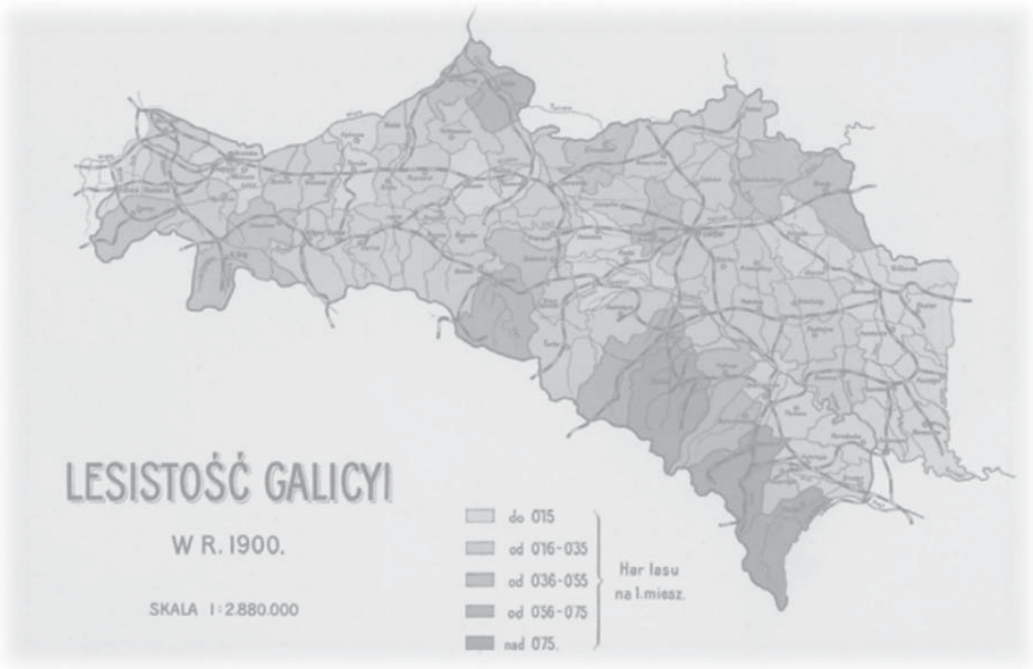
Obszar w zaborze pruskim już w II połowie XV wieku został poddany intensywnym wylesieniom. Tereny te ze względu na znaczne zapotrzebowanie na zboże w Europie Zachodniej zamieniane były w pola uprawne. Z tego powodu w zaborze pruskim już w 1772 roku praktycznie nie było drzewostanów, które mogłyby zostać poddane eksploatacji. W 1806 roku teren przejęty przez Prusy lasów królewskich wynosił 624 362 ha. Dodatkowo w wyniku ustawy sekularyzacyjnej z 1810 roku przejęte zostało ponad 75 tys. ha lasów kościelnych i klasztornych (Nyrek, 1997). Jeszcze w XIX wieku odczuwano skutki wojny siedmioletniej (1756-1763), w wyniku której umocniła się pozycja Prus na arenie międzynarodowej. Była to jednak wojna na skalę światową pochłaniająca ogromne koszty i surowce. XIX wiek również obfitował w niszczycielskie konflikty, pokonane przez Francję Prusy należące do IV koalicji antyfrancuskiej pozbawione zostały części ziem, z których m.in. utworzono Księstwo Warszawskie. Wojna, wyścig zbrojeń oraz wzrastająca liczba ludności (wzrost z 9 mln w 1800 do 17 mln w roku 1850) wymaga coraz to większych nakładów surowca drzewnego do produkcji broni, budynków,

statków oraz narzędzi. W drugiej połowie XIX wieku najczęściej lasy wykupywane były przymusowo z rąk Polaków przez Komisję Kolonizacyjną (dotowaną przez państwo) i sprzedawane Niemcom (Nyrek, 1997). W dodatku zjednoczenie Niemiec w latach 1866-1871 i postępująca militaryzacja oraz rozwój gospodarczy nowo powstałego kraju wymusiły jeszcze większy popyt na drewno, a obszar dawnej RP był idealnym miejscem do jego pozyskiwania. Transport surowca znacząco ułatwił budowę kanału bydgoskiego w latach 1773-1774. Można stwierdzić, że w latach 1772-1830 gospodarka leśna na terenie zaboru pruskiego była eksploatacyjno-dewastacyjna (Nyrek, 1997). Intensywne zalesienia na tych terenach prowadzone były dopiero w latach 70-tych XIX wieku, kiedy to po wygranej przez Prusy wojnie z Francją otrzymały one w wyniku kontrybucji fundusze przeznaczane na ten cel (zalesiono m.in. półwysep helski). Mimo ekspansywnej polityki państwo pruskie najwcześniej opracowało zasady użytkowania i zagospodarowania lasów. Władzę nad nimi sprawował Generalny Zarząd Leśny dzielący teren na departamenty leśne (200-300 tys. ha). Utworzono również nadleśnictwa i leśnictwa rewirowe, a w 1817 roku wydano pierwszą instrukcję określającą obowiązki nadleśniczego. W 1913 roku odnotowano pierwszy wzrost lesistości związany z rozwojem nauk leśnych oraz polityką podatkową skłaniającą do zalesiania gruntów gorszej jakości (Nyrek, 1997).

Zabór austriacki

W zaborze austriackim archiwizowanych było mnóstwo danych dotyczących prowadzonej gospodarki leśnej. Sporo informacji pochodzi z czasopisama „Sylwan" o problematyce leśnej, które wydawano w 1820 roku we Lwowie z inicjatywy Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego. Polityka eksploatacyjna prowadzona na terenie Galicji, podobnie jak w Prusach była w dużej mierze prowadzona na potrzeby wojen. XIX wiek obfitował w konflikty m.in. z Prusami, Turcją oraz Francją (Nyrek, 1997). Już na początku tego stulecia pojawiła się koniunktura zwiększająca popyt na surowiec drzewny, z którego znaczne dochody czerpano wykorzystując lasy galicyjskie (Lipelt, 2017). Na podstawie uniwersału cesarzowej Marii, 11 września 1771 roku sprzedano prywatnym właścicielom 2,3 mln ha lasów karpackich i podgórskich, które zostały przez nich intensywnie zdewastowane. Doprowadziło to do powodzi na obszarze późniejszej Galicji oraz zwiększonego zpotrzebowania na surowiec drzewny w latach późniejszych (Nyrek, 1997). Po pierwszym rozbiorze Polski, na jego terenach, państwo austriackie sprzedawało za bezcen lasy koronne oraz stołowe, w których były następnie prowadzone masowe wyręby. W latach 1772-1910 m.in. na podstawie patentu cesarskiego z 16 czerwca 1811 roku (związanego z problemami finansowymi podczas prowadzenia wojny z Napoleonem) wystawiono na sprzedaż wszystkie dobra państwowe. Łącznie sprzedano 821 994 ha lasów państwowych w Galicji. Tylko w latach

1818-1848 sprzedano ok. 345 tys. ha lasów, a ostatnia największa wyprzedaż odbyła się w 1868 roku, kiedy to sprzedano dawne lasy królewskie o łącznej powierzchni 115 730 ha. Doprowadziło to do spadku powierzchni lasów państwowych o 509 682 ha, co stanowi 69,65% (Rysunek 1). W 1870 roku udział powierzchni leśnej wynosił już tylko 10 % (CILP 2006**).** W roku 1880 odnotowano najmniejszy obszar lasów, na mieszkańca Galicji – przypadało tylko 0,32 ha lasu. W roku 1920, w czasach II RP na terenach tych wartość wynosiła jeszcze mniej, bo tylko 0,25 ha (Lipelt, 2017). W zasadzie każdorazowo, gdy zaczynały się problemy finansowe państwa lub niedobory surowca unikano wydawania zarządzeń w sprawie sprzedaży dóbr i lasów (CILP, 2006**).**

Rysunek 1. Mapa lesistości Galicji

Źródło: S. Sokołowski, *Wstęp do nauki leśnictwa*. *Wiadomości o lasach i leśnictwie*, Lwów 1909.

Racjonalniejsze gospodarowanie lasami nastąpiło niestety dopiero po 1872 roku kiedy to we Lwowie utworzono Dyrekcję Lasów i Dóbr Państwowych wydającą później instrukcje inspektorom leśnym, które pozwoliły ograniczyć nadmierną deforestację (rodzaj zagospodarowania lasów przedstawiono w Tabeli 3). Głównymi sposobami gospodarowania w obecnym czasie były: lasy wysokopienne (drzewostany pochodzenia generatywnego) oraz niskopienne (pochodzenie wegetatywne). Wykorzystywano w sposób łączący obie metody, które nazywano „nieregularnym lasem połączonym" (udział lasów w Galicji przedstawiono w Tabeli 4). W lasach niskopiennych, zajmujących około 1/5 przestrzeni leśnej Galicji, cykl produkcyjny był znacznie krótszy i wynosił 40 lat, a w wysokopiennych (np. powiat Dolina) od 80 do 120 lat.

Udział lasów niskopiennych w porównaniu do innych regionów austriackich (Karyntia, Styria, Salzburg) był bardzo wysoki i świadczył o niewłaściwie zaplanowanej gospodarce leśnej oraz niższej jakości surowca. W roku 1910 wyprodukowano 2 788 697 m^3 drewna opałowego i 2 094 442 m^3 drewna budulcowego (w tym tylko 207 498 m^3 drewna twardego). W latach 1890-1900 wywożono za granicę państwa, z terenów Galicji, rocznie średnio 70 tys. wagonów, mieszczących ok. 1,4 mln m^3 drewna, którego wartość wynosiła ok. 46 mln koron (w przeliczeniu byłoby to dziś około 1 mld zł). Była to niemalże połowa dochodu uzyskiwanego z wywozu drewna materiałowgo z całej Austrii (nie licząc drewna opałowego). W 1910 roku w Galicji było 458 właścicieli prywatnych posiadających 500 lub więcej ha lasów (łącznie 822 611 ha – 41% wszystkich lasów), a najlepiej zaplanowane gospodarowanie lasami możliwe było głównie w większych kompleksach leśnych. W latach 1900-1910 większość lasów była w rękach prywatnych (ponad 70%). Przyczyniła się do tego m.in. instytucja fideikomisów rodowych, która sukcesywnie zwiększała własność lasów w ordynacjach rodowych (Lipelt, 2017).

Tabela 3. Procentowy udział gospodarstw leśnych ze względu na rodzaj gospodarowania

Lata	Gospodarstwa leśne [%]	
	Systematycznie urządzane	Nieurządzane
1875	41,7	58,3
1880	39,4	60,6
1885	40,1	60,4
1890	46,2	53,8
1895	52,7	47,3
1900	57,3	42,7
1910	58,3	41,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: R. Lipelt *Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej*, Gołuchów 2017.

Tabela 4. Procentowy udział lasów w Galicji

Lata	Lasy [%]			
	Wysokopienne			Niskopienne i połączone
	Liściaste	Iglaste	Ogółem	
1875	27,2	54,3	81,5	18,5
1880	25,3	54,9	80,2	19,7
1885	24,2	54,2	78,4	21,6
1890	24,2	54,2	78,4	21,6
1895	24,4	56,1	80,5	19,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie R. Lipelt…., op. cit. 2017.

Mimo krytycznego spojrzenia na prowadzenie gospodarki leśnej w Galicji należy podkreślić, że najstarsza instrukcja wydana została w 1777 roku dla leśniczego (oraz kilku innych administratorów dóbr) zarządzającego lasami wierzchosławickimi. Były to jednak zalecenia a nie konkretne zadania. W 1793 roku wydano instrukcję dla leśniczego z Nawojowej, która ograniczała m.in. możliwość wypasu przez chłopów bydła w lasach. Doprowadziło to do sporu między wsią a dworem, zakończonego dopiero w 1853 roku, kiedy to zlikwidowano serwituty. Leśniczy z Perehińska wg. instrukcji z 1789 roku miał wyznaczać miejsca do wyrębu oraz kontrolować podaż drewna dla miejscowej ludności. Zobowiązany został również instrukcją z 1806 roku do zapisywania ilości wywiezionego drewna oraz jego przeznaczenia **(**Ślusarek, 2016). W dodatku co dziesiąte drzewo przeznaczane było dla dworu. Leśniczy miał zadbać o ponowne zalesienie wyeksploatowanych terenów, jednak jego działaniom nie przyświecała w tamtych czasach idea zrównoważonego rozwoju czy wielofunkcyjności lasu, ale tylko i wyłącznie zysk osiągany przez właściciela ziemskiego. Zobowiązany był on przede wszystkim do wiernej służby swojemu panu oraz dbania o prawidłowe prowadzenie gospodarki, zgodnie z zasadami, jak zapisano w instrukcji leśniczego z Perehińska „w domu rzadko, w lesie częściej bywać [powinien], aby szkody nie okazywały się" **(**Ślusarek, 2016). Przemyślane i racjonalne urządzanie lasów zawitało w Galicji dopiero w II połowie XIX wieku.

Zabór rosyjski

Na początku zaznaczyć należy, że ziemie te, w innych granicach niż znalazły się pod panowaniem rosyjskim, utworzyły w latach 1807-1815 Księstwo Warszawskie, a następnie Królestwo Polskie. W pierwszych dekadach sytuacja tych terenów była o wiele lepsza niż w pozostałych dwóch zaborach. Jeszcze w 1815 roku lesistość wynosiła 30,2%. Jednak już w 1828 roku wystawiono na sprzedaż sporą część lasów narodowych (z 925 tys. ha – ok. 400 tys.), z wyłączeniem lasów o dużym znaczeniu gospodarczym. Dopiero w II połowie XIX wieku konfiskowano całe posiadłości szlacheckie (w tym lasy) i część przekazywano zasłużonym w tłumieniu polskich powstań dostojnikom carskim. Spowodowało to gwałtowny wzrost udziału lasów w dobrach państwowych. W 1852 roku obszar lasów zasekwestrowanych i skonfiskowanych szacowano na około 15 tys. ha (CILP, 2006**)**. Zgodnie ze sprawozdaniem rosyjskiego ministra skarbu w latach 1870-1878 sprzedano w Kraju Przywiślańskim 635 majątków, w tym 117 państwowych, 485 kościelnych, 33 dzierżawy wieczyste za sumę 7 452 246 rubli. Ze sprzedaży dóbr osobom pochodzenia rosyjskiego, należących uprzednio do kościoła rzymskokatolickiego i greckokatolickiego (Chełmszczyzna) uzyskano 3 475 480 rubli **(**Miklaszewski 1928). Na mocy ukazu z 1871 roku skonfiskowano dobra kościelne (w tym lasy) o powierzchni 21 tys. ha, za średnio 117 rubli za

hektar. W przeciwieństwie do zaboru pruskiego i austriackiego proces wylesień rozpoczęto w II połowie XIX wieku. Od 1852 do 1907 roku powierzchnia lasów zmniejszyła się w Królestwie Polskim o 1 384 400 ha, a wzrost powierzchni zaobserwowano dopiero na początku XX wieku (CILP, 2006).

Podsumowanie

Trwające 123 lata zabory na ziemiach polskich pozostawiły po sobie w 1918 roku zdewastowane, zbyt intensywnie i nieprzemyślane użytkowanie drzewstany będące dla zaborców wyłącznie zabezpieczeniem finansownym oraz surowcowym, postrzegane jako kapitał, po który można było sięgnąć w razie potrzeby. I wojna światowa, której front wschodni przebiegał przez tereny przyszłej II RP, spowodowała wiele zniszczeń w drzewostanach, a ich rozmieszczenie na terenie Rzeczpospolitej było nierównomierne. Rozpoczął się trudny okres w polskim leśnictwie. Na nowo zaczęto kształtować strukturę i zasady użytkowania, hodowli oraz odnawiania lasów. Gospodarka wymagała racjonalniejszego, zrównoważonego podejścia oraz zastosowania się do zasad ochrony przyrody. Nie można jednak zapomnieć o decyzjach państw zaborczych, które w ostatnich latach XIX i na początku XX wieku pozytywnie wpłynęły na gospodarkę leśną. Sam okres zaborów był czasem ewoluowania wiedzy w zakresie zarządzania lasem i ostatecznie, mimo wielu popełnionych błędów, przyniósł cenną naukę oraz doprowadził do wykształcenia się nowocześniejszego oraz bardziej zrównoważonego leśnictwa.

Piśmiennictwo:

1. Broda, J. i inni, (2006). *Z Dziejów Lasów Państwowych i Leśnictwa Polskiego 1924–2004*, Warszawa.
2. Jendrzejewski, B. (2017). *Encyklopedia leśna,* Warszawa.
3. Lipelt, R. (2017). *Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej*, Gołuchów.
4. Miklaszewski, J. (1928). *Lasy i leśnictwo w Polsce*, Warszawa.
5. Nyrek, K. (1997). *Słupskie studia historyczne*, Słupsk.
6. SILP (2006). Z dziejów Lasów Państwowych i Leśnictwa Polskiego 1924–2004.
7. Sokołowski, S. (1909). *Wstęp do nauki leśnictwa. Wiadomości o lasach i leśnictwie*, Lwów.
8. Ślusarek, K. (2016). *Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej*, Gołuchów.